

TÜRKMEENI JA USBEKI NIMEDE KIRJUTAMINE

Türkmeeni ja usbeki nimede kirjutamist on 1977. aastal käsitletud vabariiklik õigekeelsuskomisjon, kes kiitis heaks türkmeeni-eesti ning usbeki-eesti transkriptsioonitabelid [vt Erelt, Tiiu. Türgi-tatari ja tadžiki nimed eesti kirjas. (Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis.) — Keel ja Kirjandus 1978, nr 12, lk 738–743]. Selle teema juurde tuli Emakeele Seltsi keeleteimkond tagasi 26. novembri 2002. a koosolekul, arutades Peeter Pälli esildise alusel türkmeeni ja usbeki nimede kirjutamist. Peale keeleteimkonna liikmete (Tiiu Erelt, Reet Kasik, Katrin Kern, Einar Kraut, Peeter Päll, Maire Raadik, Tiit-Rein Viitso) osalesid arutelul Heino Mardiste Tartu Ülikoolist, Urve Tammjärv Eesti Entsüklopeediakirjastusest, Aivar Valdre uudisteagentuurist BNS, kirjaliku arvamuse olid esitanud Ott Kurs ja Aarand Roos, samuti 1977. a tabelite autorid Ly Ehin (Seppel) ja Haljand Udam.

Nii iseseisvunud Türkmenistan kui ka Usbekistan võtsid 1993. aastal kasutusele ladina tähestiku ja alustasid sellele üleminekut, kuid see toimus alguses väga ebajärjekindlalt ning tähestikku muudeti korduvalt. Näiteks alustati Usbekistanis türgipärase ortograafiaga, ent mais 1995 vahetati orientatsiooni ning koostati uus tähestik, kus diakriitiliste märkide asemel kasutati eri häälikute märkimiseks täheühendeid (*ş* asemel *sh*, *ç* asemel *ch* jne). Päriselt lisamärke vältida ei õnnestunud, kahe hääliku tähistamiseks kasutatakse tähe järel pöördülakoma (‘). Türkmeeni ladina tähestik torkas algul silma sellega, et seal olid häälikute märkimiseks kasutusel ka rahaühikute sümbolid (\$, ¢, £, ¥), alles hiljem asendusid need tähtedega, millel diakriitilised märgid (vastavalt Ş, ş, Ž, Ý). Lõpliku kuju omandas türkmeeni tähestik alles 1999. a vastava standardi (TDS 565) heakskiitmisel.

Seetõttu oli arusaadav, et muu maailm suhtus nimetatud ladina tähestikesse alguses suure ettevaatusega. Viimastel aastatel on aga selgemaid märke selle kohta, et need tähestikud on tulnud stabiilselt kasutusele. Türkmenistanis kehtestati ladina tähestik ainuametlikuna 1999. a, Usbekistanis on täielik kasutuselevõtt lükatud edasi 2005. aastani, ent mitmel pool (siltidel, kaartidel jne) on ladina tähed juba kehtimas.

2001. a mais arvas ÜRO kohanimeekspertide rühma latinisatsioonide töörühm türkmeeni ja usbeki keele oma käsitusalaast välja, tunnustades nõnda nende uusi ladina tähestikke. Veidi varem, 2000. aastal olid USA ja Briti kartograafid (täpsemalt nende nimekorraldajad USA kohanimenõukogu ja Briti alaline kohanimekomitee) heaks kiitnud türkmeeni ja usbeki nimede kirjutamise nende endi ladinatähelisel kujul.

Lähtudes üldreeglist, et ladinatähelisi võõrnimesid kirjutame nende algupärasel kujul, ei olnud keeleteimkonnal tegelikult muud valikut kui tunnustada seda reeglit ka türkmeeni ja usbeki nimede puhul. **Seega soovitab keeleteimkond türkmeeni ja usbeki keelest pärit nimesid edaspidi kirjutada nende algupärasel ladinatähelisel kujul ja mitte rakendada enam 1977. aastast pärit transkriptsioonitabeleid.**

Seda soovitust andes tõdesid keeleteimkonna liikmed, et uued tähestikud on üsna harjumatud ja mõnes mõttes kohmakad. Samuti läheb kahetsetavalt kaotsi Kesk-Aasia nimede senine ühtne kirjutusviis, sest sugulaskeeled türkmeeni ja usbeki on valinud teineteisest üsna erineva kirjaviiisi. Kuigi 1977. a türkmeeni ja usbeki transkriptsioonitabelid jäävad nüüdsest kõrvale, tuleb positiivselt esile tuua seda, et nende kaudu teadvustati eesti lugejatele vastavate keelte nimede algupärast kuju. Tolle ajani oli Kesk-Aasia regiooni nimesid tuntud peaaegu üksnes vene keele moonutaval vahendusel.

Keeletoimkonna koosolekul arutati ÕS 1999 ja „Maailma kohanime“ sõnaraamatu (1999) kohanimevalimiku näitel ka seda, kuidas üht või teist türkmeeni ja usbeki kohanime edaspidi kasutada. Türkmenistani osas lepidi üsna kergesti kokku kasutada türkmeenipäraselt pealinna nime *Aşgabat* ja senisele venepärasele Kopetdagile eelistada algkeelset nimekuju *Köpetdag*. Viimane mäestik jääb küll Türkmenistani ja Iraani piirile, ent suurem osa asub Türkmenistanis, sellekeelne nimi on meil ka vene transkriptsiooni vahendusel tuntum kui pärsia *Koppeh Dāgh*.

Usbekistani nimede puhul oli seisukohavõtt komplitseeritum, sest paljud sealsed nimed on ajaloos hästi tuntud (*Buhhaara, Hiiva, Horezm, Samarkand*) ning nende usbeki variandid (*Buxoro, Xiva, Xorazm, Samarqand*) üsna ehmatavalt võõrad. Ettevaatlikum lähenemine pooldas põhimõtet säilitada esikohal senised eestipäraseks mugandatud nimekujud ja anda usbeki kirjaviisis üksnes need nimed, mis ka varem kirjutati usbeki-eesti transkriptsioonitabeli põhjal usbekipäraselt. Lisaargument oli see, et kuivõrd ametlikku usbeki ladina tähestikku on mitmelt poolt kritiseeritud, siis ei ole võimatu, et poliitilised muudatused Usbekistanis toovad kaasa tähestiku muutmise; seega tuleks nende tuntud nimede kirjaipilti jällegi muuta.

Koosolekul osalenute enamik pooldas siiski niisugust lähenemist, mille puhul erandnimesid oleks võimalikult vähe, seega ka kõnealuseid nimesid tuleks eelistatavalt kirjutada usbeki uues kirjaviisis. Samas ei pooldatud mugandnimede täielikku kõrvalejätu ja näiteks ajalootekstides on üsna mõõndav kasutada nimesid *Buhhaara, Hiiva ja Horezm*, seda enam, et nende kohtade varasem ajalugu ei seostu üksnes usbekidega.

Õeldu puudutab täiel määral ka Usbekistani pealinna nime. Soovitav on kasutada usbeki nime *Toshkent* (käänamisel astmevahelduslik: omastav *Toshkendi*), kuigi sobiv on ka senine venepärane *Taşkent*. Keeletoimkonnale oli siin julgustav eeskuju Moldova pealinna *Chişinău* suhteliselt valutu juurdumine eestikeelses (aja)kirjanduses, usbeki nime puhul pole isegi diakriitikuid.

Türkmeeni ja usbeki kirillitsa ja ladina tähtede vastavusi näitavad alljärgnevad tabelid. Lisatud on ka ÕS 1999 ja „Maailma kohanime“ sõnaraamatu türkmeeni ja usbeki nimevalimikud senisel ja uuendatud kujul.

Lisaks arutas keeletoimkond ingliskeelse nime *sub-Saharan Africa* tõlkimist eesti keelde. Tegemist on alaga, mida varem nimetati Mustaks Aafrikaks ja veel varem ajuti Nigriitsiaks. Uus nimi esindab poliitilise korrektsuse näidet kohanime valdkonnas. Mitme variandi hulgas soovib keeletoimkond nime *Sahara-tagune Aafrika*, lisades vajaduse korral seletuseks 'Saharast lõunasse jääv Aafrika'. Soovitav nimi kajastab lähenemist sellele Aafrika mandri osale põhja poolt, mis Eesti seisukohalt on kõige loogilisem.

TÜRKMEE NI NIMED

Senise kirillitsa ja uue ladina tähestiku vastavusi näitab järgmine tabel. Kirillitsa nimenäited pärinevad 1977. a tabelist, mille koostas Ly Ehin (Seppel).

a = a	Айсолтан = Aýsoltan, Аннагулыева = Annagulyýewa
б = b	Беллиев = Belliyew, Какабаев = Kakabayew
в = w	Велмәммедов = Welmämmedow, Гаражаев = Garajayew
г = g	Гаррыгала = Garrygala, Мисгингылыч = Misgingylyç

д = d	Даңатар = Daňatar, Бадхыз = Badhyz
e = e (<i>üldjuhul</i>), <i>ýe (sõna alguses, vokaali või ðjäreel)</i>	Айжемал = Aýjemał, Мередов = Meredow, Егенназар = Ýegennazar, Өрәев = Öräýew
ë = ýo	Ёлдашов = Ýoldaşow
ж = ž	(<i>esineb üksnes võõrnimedes</i>)
ж = j	Жерен = Jeren, Энежан = Enejan
з = z	Зынхары = Zynhary, Нәзик = Näzik
и = i	Италмаз = Italmaz, Огулбиби = Ogulbibi
й = ý	Сейит = Seyit, Ысмайылов = Ýsmaýyłow, Эжебай = Ejebaý, Айсолтан = Aýsoltan
к = k	Көрмолла = Körmolla, Беки = Beki
л = l	Ләле = Läle, Маралжык = Maraljyk
м = m	Магтымгулы = Magtymguly, Жемал = Jemał
н = n	Небитдаг = Nebitdag, Санжар = Sanjar
ң = ñ	Таңрыгулиев = Taňryguliýew, Таңы = Taňny
о = o	Оразбай = Orazbaý, Досмәмет = Dosmämet
ө = ö	Өвез = Öwez, Дөвлетсәхедов = Döwletsähedow
п = p	Молланепес = Mollanepes, Хапызов = Hapyzow
р = r	Рухы = Ruhy, Гурбан = Gurban
с = s	Сейитназар = Seyitnazar, Дурсун = Dursun, Иса = Isa, Эляс = Elýas
т = t	Тежен = Tejen, Мыратдурдыев = Myratdurduýew
у = u	Ковусов = Kowusow, Муса = Musa, Узунсув = Uzunsuw
ү = ü	Гүрген = Gürgen, Шүкүров = Şükürow, Жүтдиев = Jütdiyew
ф = f	Фарап = Farap
х = h	Худайназаров = Hudaýnazarow, Сахы = Sahy, Рахым = Rahym
ч = ç	Чөлиев = Çöliýew, Аннагылыч = Annagylyç
ш = ş	Шадурды = Şadurdy, Ишангулы = Işanguly
ы = y	Гызыларбат = Gyzylarbat, Ашыр = Aşyr, Хангулы = Hanguly
э = e	Этрек = Etrek
ә = ä	Әрсары = Ärsary, Мәммедов = Mämmedow
ю = ýu	Юсупов = Ýusupow
я = ýa	Язмырат = Ýazmyrat, Мәмметяр = Mämmetýar
ъ, ь	(<i>jääd vad märkimata</i>)

Märkus. Türkmeeni ladina tähestikus on varem kasutatud ka teistsuguseid märke. Need tuleb asendada nüüdistähtedega järgmiselt:

Ñ, ñ asemel:	Ń, ń
\$, ç asemel:	Ş, ş
Ў, ў asemel:	Ý, ý
£, ƒ asemel:	Ž, ž

Nimede häädus

Rõhk on sõna viimasel silbil, v.a venepärasel perekonnanimelõpul *-ow(a)*.

ç	[tʃ]
j	[dʒ]
ñ	[ng] (täpsemalt velaarisaal [ŋ])
ş	[ʃ]
w	[v] (täpsemalt bilabiaalne poolkonsonant, nagu inglise w)

y	[õ]
ý	[j]
s ja z	häälduvad täpsemalt hammashäälikutena [θ] ja [ð]

Seni **eesti transkriptsioonis** kirjutatud türkmeeni nimesid saab suhteliselt üheselt üle viia uude ladina tähestikku. Peamised vastavused on järgmised:

<i>dž</i> asemel j :	Džeren > Jeren
<i>j</i> asemel ý :	Jusupov > Ýusupow
<i>ng</i> asemel ñ :	Dangatar > Dañatar, liitsõnapiiril ka ng : Hangulõ > Hanguly
<i>š</i> asemel ş :	Işangulõ > Işanguly
<i>tš</i> asemel ç :	Tšölijev > Çöliýew
<i>v</i> asemel w :	Kovusov > Kowusow
<i>õ</i> asemel y :	Õsmajõlov > Ysmaýylow

Türkmeeni kohanimed ÕS 1999-s ja sõnaraamatus "Maaailma kohanimed"

[* vastavad nimeobjektid ulatuvad Türkmenistanist väljapoole.]

Senine esitus

Ahali vilajett, *türkm* Ahal velajatõ
 *Amudarja, *türkm* Amõderja...
 Aşgabat
 Bajramalõ
 Balkani vilajett, *türkm* Balkan velajatõ
 Daşhovuz
 Garabogazi laht ~ Kara-Bogaz-Goli laht,
türkm Garabogaz ajlagõ
 Gözõlarbat
 Karakum, *türkm* Garagum
 *Kaspia meri ~ Kaspia,
türkm Kaspi dengzi...
 *Kopetdag, *türkm* Köpetdag...
 Lebapi vilajett, *türkm* Lebap velajatõ
 Marõ
 *Murgap
 Nebitdag
 Tšärdžev
 *Turaani madalik, *türkm* Turan pesligi...
 *Turkestan, *türkm* Türküstan...
 Türkmenbaşõ [*endine Krasnovodsk*]
 Türkmenistan ~ Turkmeenia
 *Üstirt, *türkm* Üstjurt...

Uus esitus

Ahali vilajett, *türkm* Ahal welaýaty
Amudarja, *türkm* Amyderýa...
Aşgabat
Baýramaly
Balkani vilajett, *türkm* Balkan welaýaty
Daşoguz [*uus nimekuju*]
Garabogazi laht ~ Kara-Bogaz-Goli laht,
türkm Garabogaz aýlagy
 [Gyzylarbat, *uus nimi*: **Serdar**]
Karakum, *türkm* Garagum
Kaspia meri ~ Kaspia,
türkm Kaspi deñzi...
Köpetdag
Lebapi vilajett, *türkm* Lebap welaýaty
Mary
Murgap
 [Nebitdag, *uus nimi*: **Balkanabat**]
 [Çärjew, *uus nimi*: **Türkmenabat**]
Turaani madalik, *türkm* Turan pesligi...
Turkestan, *türkm* Türküstan...
Türkmenbaşy
Türkmenistan ~ Turkmeenia
Üstirt, *türkm* Üstýurt...

USBEDI NIMED

Senise kirillitsa ja uue ladina tähestiku vastavusi näitab järgmine tabel. Kirillitsa nimenäited pärinevad 1977. a avaldatud tabelist, mille koostas Haljand Udam.

a = a	Аширмат = Ashirmat, Наманган = Namangan, Андалиб = Andalib, Ашрафий = Ashrafiy
б = b	Бобожон = Bobojon, Баҳор = Bahor, Бойсун = Boysun
в = v	Вобкент = Vobkent, Воҳид = Vohid, Мўғултов = Mo'g'ultov
г = g	Газли = Gazli, Гулистон = Guliston, Гулҳаний = Gulhaniy, Гулсум = Gulsum
д = d	Далварзин = Dalvarzin, Дархон = Darxon
e = e (<i>üldjuhul</i>), уе (<i>sõna alguses ja vokaali, йвõи ъjärel</i>)	Алишер = Alisher; Янгиер = Yangiyer
ё = yo	Ниез = Niyoz, Амударё = Amudaryo, Бобоёр = Boboyor
ж = j	Жиззах = Jizzax, Андижон = Andijon, Кенжа = Kenja, Абдужаббор = Abdujabbor, Жомрот = Jomrot
з = z	Зарафшон = Zarafshon, Рамз = Ramz, Мирзо = Mirzo, Иззат = Izzat
и = i	Мирмуҳсин = Mirmuhsin, Ортиқ = Ortiq, Қизилқум = Qizilqum, Қирққиз = Qirqqiz, Исмоил = Ismoil
й = y	Йўлдош = Yo'ldosh, Янги Йўл = Yangi Yo'l, Мухаййир = Muxayyir, Найман = Nayman, Ойбек = Oybek, Исмоилий = Ismoiliy, Муқимий = Muqimiy, Навоий = Navoiy
к = k	Кенжа = Kenja, Кўтарма = Ko'tarma, Кўксув = Ko'ksuv
л = l	Лангар = Langar, Лутфий = Lutfiy
м = m	Мингтепа = Mingtepa, Миртемир = Mirtemir, Мирзачўл = Mirzacho'l
н = n	Нодира = Nodira, Назармат = Nazarmat, Наби = Nabi
о = o	Боботоғ = Bobotog', Оҳангарон = Ohangaron, Бобоёр = Boboyor, Мирзаобод = Mirzaobod, Ойбек = Oybek, Олмалиқ = Olmaliq
п = p	Пулат = Pulat, Пўлкан = Po'lkan, Паҳлавон = Pahlavon
р = r	Раҳим = Rahim, Рустам = Rustam
с = s	Расул = Rasul, Саид = Said, Сарикамиш = Sariqamish, Ўлмас = O'lmas
т = t	Тошкент = Toshkent, Каттақўрғон = Kattaqo'rg'on
у = u	Юнус = Yunus, Турғун = Turg'un, Улуғбек = Ulug'bek, Қурама = Qurama
ф = f	Фарҳод = Farhod, Фарғона = Farg'ona
х = x	Хайробод = Xayrobod, Бухоро = Buxoro, Жиззах = Jizzax
ч = ch	Чуст = Chust, Чимбой = Chimboy, Чирчиқ = Chirchiq, Чилонзор = Chilonzor
ш = sh	Шараф = Sharaf, Шаҳрисабз = Shahrisabz, Шоҳимардон = Shohimardon
ъ = ' (apostrophe)	Неъмат = Ne'mat, Раъно = Ra'no, Аъзам = A'zam
э = e	Эркин = Erkin, Эргаш = Ergash
ю = yu	Юнус = Yunus, Юлдус = Yuldus
я = ya	Янгиер = Yangiyer, Янгибозор = Yangibozor, Яссавий = Yassaviy
ў = o' (diphthong)	Ўзбек = O'zbek, Тўрткўл = To'rtko'l, Тўрақўрғон = To'raqo'rg'on, Кўкалдош = Ko'kaldosh, Гўрўғли = Go'ro'g'li
қ = q	Қўчкорота = Qo'chkorota, Қайраққўм = Qayraqqo'm, Оқбулоқ = Oqbuloq, Самарқанд = Samarqand

ƒ = g´	Ғафур Ғулом = G´afur G´ulom, Ғаллаорол = G´allaorol, МанҒит = Mang´it
x = h	Раҳим = Rahim, Руҳобод = Ruhobod, Ҳамза Ҳакимзода = Hamza Nakimzoda, Шоҳимардон = Shohimardon, Қаҳҳор = Kahhor, Иброҳим = Ibrohim, Фотех = Foteh

Nimede hääldus

Rõhk on sõna viimasel silbil, v.a venepärane perekonnanimelõpp *-ov(a)*.

ch	[tš]
g´	[g] (täpsemalt tagapoolne hõõrdhäälik)
j	[dž]
o	[o] (täpsemalt <i>a</i> ja <i>o</i> vahepealne pikk häälik)
o´	[o, ö]
q	[k] (täpsemalt taga- <i>k</i>)
s	[s(s)] (vokaalide vahel tugevamalt kui eesti <i>s</i>)
x	[hh] (nagu vene <i>x</i>)
y	[j]
,	katkehäälik

Seni **eesti transkriptsioonis** kirjutatud usbeki nimesid ei saa üksüheselt üle viia uude ladina tähestikku. Peamised vastavused on järgmised:

<i>dž</i> asemel <i>j</i> :	Džizzahh > Jizzax
<i>g</i> asemel <i>g</i> või <i>g´</i> :	Guliston = Guliston, Gallaorol > G´allaorol
<i>h</i> asemel <i>h</i> või <i>x</i> :	Pahlavon = Pahlavon, Hajrobod > Xayrobod
<i>hh</i> asemel <i>x</i> või <i>hh</i> :	Buhhoro > Buxoro, Kahhor = Kahhor
<i>i</i> asemel sõna lõpus <i>i</i> või <i>iy</i> :	Gazli = Gazli, Lutfi > Lutfiy
<i>j</i> asemel <i>y</i> :	Junus > Yunus, Ojbek > Oybek
<i>k</i> asemel <i>k</i> või <i>q</i> :	Qahhor = Kahhor, Kajrakkum > Qayraqqo´m
<i>š</i> asemel <i>sh</i> :	Šaraf > Sharaf
<i>tš</i> asemel <i>ch</i> :	Tšilonzor > Chilonzor
<i>u</i> asemel <i>u</i> või <i>o´</i> :	Ruhobod = Ruhobod, Kukaldoš > Ko´kaldosh

Usbeki kohanimed ÕS 1999-s ja sõnaraamatus "Maailma kohanimed"

[* vastavad nimeobjektid ulatuvad Usbekistanist väljapoole]

Senine esitus

*Amudarja, *usb* Amudarjo...
Andidžon
Angren
*Araali meri ~ Araal, *usb* Orol dengizi...
Buhhaara, *usb* Buhhoru
Džizzahh
Fargona
Guliston
Hiiva, *usb* Hiva
Horazm ~ Horazmi vilajett

Karakalpakkia ~ Karakalpakistan,
usb Korakalpogiston, *kar* Karakalpakstan
Karši
Kaškadarjo
Kattakurgon
Kukon
*Kõzõlkum, *usb* Kizilkum...
Margilon
Namangan
Navoi
Nukus, *kar* Nökis
*Näljastepp ~ Lõuna-Näljastepp,
usb Mirzatsul...
Samarkand
Sirdarjo vilajett
Surhondarjo
*Sõrdarja, *usb* Sirdarjo...
*Zarafšon (*usb*, *tadž*)
Taškent, *usb* Toškent
Termiz
*Turaani madalik, *usb* Turon pasttekisligi...
*Turkestan, *usb* Turkiston...
Urgantš
Usbekistan, *usb* Uzbekiston
*Üstirt, *usb* Ustjurt...

Uus esitus

Amudarja, *usb* Amudaryo...
Andijon
Angren
Araali meri ~ Araal, *usb* Orol dengizi...
Buxoro, *ee ka* Buhhaara
Jizzax
Farg'ona, *ee tekstis ka vn* Fergana
Guliston
Xiva, *ee ka* Hiiva
Xorazm ~ Xorazmi vilajett, *ee tekstis ka vn* Horezm
Karakalpakkia ~ Karakalpakistan,
usb Qoraqalpog'iston, *kar* Karakalpakstan
Qarshi
Qashqadaryo
Kattaqo'rg'on
Qo'qon, *ee tekstis ka vn* Kokand
Kõzõlkum, *usb* Qizilqum...
Marg'ilon
Namangan
Navoiy
Nukus, *kar* Nökis
Näljastepp ~ Lõuna-Näljastepp,
usb Mirzacho'l...
Samarqand, *ee tekstis ka vn* Samarkand
Sirdaryo vilajett
Surxondaryo
Sõrdarja, *usb* Sirdaryo...
Zarafshon, *tadž* Zarafšon
Toshkent, *ee tekstis ka vn* Taškent
Termiz
Turaani madalik, *usb* Turon pasttekisligi...
Turkestan, *usb* Turkiston...
Urganch
Usbekistan, *usb* O'zbekiston
Üstirt, *usb* Ustyurt...